

Spreken over de grens

Spreken over de grens

*Essays
over Dionysius
en de
onkenbare God*

Onder redactie van
BEN SCHOMAKERS

SJIBBOLET ▸ AMSTERDAM ▸ MMXVII

*Deze uitgave kwam mede tot stand via
een financiële bijdrage van de Iona Stichting.*

© 2017 Redactie & auteurs,
p/a Uitgeverij Sijbbolet, Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced
without the written permission of the publisher*

Boekverzorging
René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 94 9111 031 3 | NUR 700,730

Inhoud

BEN SCHOMAKERS

Over de grens — Bij wijze van inleiding 7

Verantwoording 39

ESSAYS

I

BEN SCHOMAKERS

Hogere onkenbaarheid — Dionysius de Areopagiet
als ongeneeslijk filosoof 45

II

ANDREW LOUTH

Dionysius de Areopagiet, de onkenbare God
& de liturgie 71

III

CARLOS STEEL

Dionysios dronken van Dionysische wijn 97

IV

RUDI TE VELDE

Is zwijgen altijd beter? — Dionysius' *Over mystieke
theologie* bij Thomas van Aquino 117

V

INIGO BOCKEN

Scientia laudis of hoe te prijzen? — Nicolaus Cusanus als lezer van Dionysius Areopagita op de drempel van de Moderne Tijd 135

VI

MICHEL TER HORST

De hiërarchie van de scheppende denkrachten — De receptie van het *Corpus Dionysiacum* door Rudolf Steiner 167

VII

RICO SNELLER

Bovenwezenlijkheid & gebed — Over negatieve theologie bij Dionysius de Areopagiet en Derrida 197

VIII

MARC DE KESEL

Onuitsprekelijk machtig — Pseudo-Dionysius, Agamben en het gevaar van de negatieve theologie 231

Over de auteurs 257

Over de grens

Bij wijze van inleiding

BEN SCHOMAKERS

Oorsprong en uitdrukking

Op dezelfde manier als een God die zich in de werkelijkheid tot uitdrukking brengt daarbij onkenbaar blijft zoals hij zelf is, geldt dat voor een auteur die woorden laat zien, gekozen, gekeurd, geordend, maar daarvan de verborgen oorsprong is. Het is mogelijk van de werkelijkheid naar die oorsprong te kijken, door haar als een teken of een wenk daarvan op te vatten, en van de woorden van een tekst naar de maker, want elke nuance in klank, ritme, betekenis draagt zijn stempel. Maar we zullen nooit weten wie hij is, omdat we het niet kunnen weten. De uitdrukking verschilt van de oorsprong, de eerste is ons ter beschikking gesteld voor zover we haar kennen, de tweede bestaat elders, voor ons ontoegankelijk.

Het is moeilijk niet te denken dat de auteur van het werk van Dionysius de Areopagiet, die dat werk in het teken van de onkenbare God stelde, deze parallelle overwogen heeft toen hij besloot zijn eigen naam niet met dat werk te verbinden, maar achter een historisch personage schuil te gaan. *Kom maar, lees me, zoals je de werkelijkheid kunt lezen, en zie maar wat je van me te weten kunt komen. En van God. We verbergen ons. Maar kom toch.*

De onbekende auteur

Twee omstandigheden, beide aan hemzelf te danken, beide een begin van verzet en van een paradoxale beweging, zijn er verantwoordelijk voor dat we de auteur van de overgeleverde werken van Dionysius niet kennen, dat we daarmee geen vrede hebben en naar hem op zoek moesten gaan — en gegaan zijn.

Op de eerste plaats bestaat er een bijna onvoorstelbaar verschil tussen de tastbare aanwezigheid, nog steeds, van Dionysius in West en Oost — hij kan met gemak de meest invloedrijke filosofische theoloog ooit genoemd worden —, en aan de andere kant het ontastbare bestaan van de auteur, van wie we de plaats van zijn bureau, de straten van zijn dagelijkse gang, de tekening van zijn gelaat, zijn houding, zijn humeur en ook zijn naam niet kennen. Dionysius wordt wel de ‘vader van de Westerse mystiek’ genoemd, niet zonder recht. Zijn werkje *Over mystieke theologie* heeft een manier aangeduid waarop mensen een weg naar God kunnen zoeken, waarvan ze tegelijk weten dat die onmogelijk en voor het gewone kennen ontoegankelijk is. De verhouding tussen denken op eigen kracht enerzijds en overgave en ervaring anderzijds is na Dionysius en dankzij Dionysius een rol gaan spelen in alle mystiek. Maar Dionysius is zo veel meer dan een wegbereider van de mystiek.

In feite is Dionysius er verantwoordelijk voor dat de christelijke theologie ooit een filosofische en metafysische dimensie gekregen heeft, die haar soms misschien op gespannen voet met zichzelf brengt, maar die haar vooral mogelijk gemaakt heeft. Dankzij Dionysius is de theologie gaan onderzoeken hoe God als niet-eenpersoon kan worden voorgesteld (gedacht? of wat?), hoe God de werkelijkheid veroorzaakt (schepping is daarvoor een te mager begrip), wat de werkelijke dimensie van zijn bestaan is, hoe de drie-eenheid gedacht kan worden, wat

de voorzienigheid van God is (wat zijn plan is, wat zijn bemoeienis met de werkelijkheid, wat menselijke vrijheid is), wat het kan betekenen als Christus in ieder van ons is, en ook wat de engelen zijn als we die niet voor wonderbaarlijke wezens-met-vleugels-en-witte-gewaden willen aanzien?

Maar ook heeft Dionysius gezocht, met een zo ruim mogelijke blik, naar filosofische en in de een of andere zin ook ervarende wegen naar de aanwezigheid van God in de werkelijkheid, en vandaar, misschien, als dat zou kunnen, naar God zelf, waarbij hij systematisch de grenzen van de menselijke mogelijkheden nagaat, wat de ‘transcendentie’ van God is probeert te denken en uit de verstrengeling van beide, het filosofische verantwoorde verlangen naar God, de ‘negatieve theologie’ samenstelt die nog steeds een van de heersende filosofische benaderingen — vermoedelijk de belangrijkste — van God is. Dionysius is in de theologie overal aanwezig met gedachten, inzichten, perspectieven, waarvan hij vaak niet de eerste bedenker is maar waarvoor hij wel de bedding is geweest die ze voor goed naar de filosofische theologie geloodst heeft.

Dionysius is overal — al beseffen we dat niet altijd — als degene die de vaste punten, de grenzen en de mogelijke parcoursen van ons metafysisch-theologische discours getrokken heeft. Maar wie de auteur van de werken van Dionysius geweest is, dat weten we niet. Wel staat vast dat hij niet samenvalt met de historische, of de Bijbelse, Dionysius die zich midden in de eerste eeuw na Christus op de Atheense Areopaag door Paulus liet overtuigen en zijn leerling werd. Het *corpus* van Dionysius — dat uit vier trakaten van erg ongelijke lengte en tien brieven bestaat — is veel later geschreven: taal, stijl, kennis, verwijzingen en citaten verheffen dat boven alle twijfel (er zijn er geen die jonger zijn dan het eind van de vijfde eeuw).

Waaraan ook niet zinnig getwijfeld kan worden, is dat de auteur nooit de bedoeling gehad heeft om als historisch valsmunter zijn werk voor een authentiek document

door te laten gaan, misschien met de hoop ongemerkt de gefingeerde geschriften van Dionysius van de Areopaaag onder diens naam de geschiedenis binnen te smokkelen. De verankering van het werk in de vijfde eeuw wordt niet gecamoufleerd en is voor iedere contemporaine lezer moeiteloos herkenbaar geweest. Dat duidt erop dat we dus niet met een — slechte, want doorzichtige — vervalsing te maken hebben, maar met een literaire fictie, waarin een personage uit de eerste eeuw de schrijvende protagonist wordt in een filosofisch-theologisch werk dat veel later bedacht is.

We weten niet wie hij was, de auteur, die we om hem te onderscheiden van zijn personage wanneer dat nodig is als 'Pseudo-Dionysius' aanduiden. Er is een hele litanie van kandidaten voorgesteld, namen uit de vijfde eeuw, ook een enkele uit de zesde, die ieder weer met goede redenen zijn afgewezen. We weten het gewoon niet. Toch heeft deze uitspraak nu een andere betekenis dan ongeveer dertig jaar geleden. We komen namelijk in de buurt, en zelfs als we de naam van de auteur nooit zullen kennen of kunnen verifiëren, omdat de geschiedenis in de weg is gaan staan en bruikbare feiten heeft uitgewist, weten we nu beter dan ooit wel iets over zijn omgeving en daardoor ook over hemzelf.

Zo is zijn vertrouwdheid met de late neoplatonist Proclus, die tussen 440 en 485 het hoofd van de platoonse Academie in Athene was, zo groot, niet alleen met diens geschreven teksten, maar, naar het lijkt, ook met colleges over geheimzinniger onderwerpen en met de feitelijke omstandigheden en de sfeer in Athene zelf (de Areopaaag inbegrepen, want die lag op een bescheiden steenworp van de Academie), dat hij ofwel zelf een leerling van Proclus in diens laatste jaren geweest moet zijn, of anders tot een kring behoord heeft van mensen die Proclus persoonlijk gekend hadden, veel werk van hem meebrachten, maar ook verhalen en mondelinge overleveringen.

Stel dat hij inderdaad in Athene gewoond en bij Proclus gestudeerd heeft. Dan is zijn volgende geografische oponthoud waarschijnlijk. Veel in zijn werk wijst op affiniteit met de school van Gaza, en zelfs op zijn aanwezigheid in die omgeving. Om te beginnen is er de speelse, literaire, inhoudelijk ontwijkende, toedekkende, toch heldere en ook heel geleerde sfeer, tamelijk uniek, die karakteristiek is zowel voor de monnik-theologen-filosofen uit Gaza als voor Dionysius. In zijn werk blijkt hij bovendien toegang gehad te hebben tot een enorm aantal filosofische en theologische teksten die in maar weinig bibliotheken allemaal voorhanden waren, maar zo ergens, dan in die van Caesarea, de belangrijkste bibliotheek op dat gebied uit de late Oudheid. Daar werden bovendien de manuscripten van Origenes bewaard, de in Caesarea in ballingschap ondergedoken, vervolgde theoloog, met wiens denken dat van Dionysius op sommige punten een — hachelijke — verwantschap vertoont. Caesarea is ook de stad waarin Paulus twee jaar ondergronds geleefd heeft, zodat je je goed kunt voorstellen dat die stad en het verleden van de auteur in Athene hem op het spoor van Paulus gezet hebben, de bekeerder van de historische Dionysius, in de hem in handen gelegde werken telkens als grote, goddelijke, heilige leermeester of zoon of gids aangesproken.

Er is veel dat in de richting van Palestina wijst. Dat geldt ook voor het feit dat niet heel lang nadat de auteur de werken uit handen gegeven had, een vertaling in de taal van Palestina, het Syrisch, opdook en dat de eerste Griekse editie van de tekst, met titels, randglossen, proloog en inleiding, niet lang nadat het werk zijn eerste, vermoedelijk kleinschalige gang naar intimi van de auteur gegaan was, verzorgd werd door Johannes die uit Scythopolis afkomstig was, een stad aan het meer van Galilea, niet ver van Caesarea, waar zich de beste bibliotheek uit de buurt bevond.

Dus daar, eerst in Athene, daarna in Palestina, hoogstwaarschijnlijk in Gaza, ergens aan het eind van vijfde eeuw, zeg rond 490, in de intellectuele christelijke omgeving van Gaza waarin serieuze theologische zaken op een literaire, imagatieve, speelse manier indirect besproken werden, en waarin geen angst voor, maar juist grote nieuwsgierigheid naar filosofie bestond, daar, op die plaats en in dat klimaat moet de auteur van de werken van Dionysius gezocht worden. En als er een lijst zou opduiken met de bezoekers van de prachtige bibliotheek van de theologische school van Caesarea, dan komt de naam van de onkenbare auteur van de werken van Dionysius vermoedelijk daarop voor. Ook als we die niet zouden herkennen.

De onkenbare auteur

De tweede omstandigheid waardoor de auteur zich wezenlijk onkenbaar maakt maar tegelijk toch tekens geeft om zich te laten vinden, bestaat in de complexe stijl van zijn werk. Daarbij gaat het niet op de eerste plaats om de lengte en de ingewikkelde structuur van zijn zinnen die je alleen tastend kunt lezen — de periodes ordenend, en de periodes binnen de periodes —, maar die ook dan dubbelzinnig blijven. Die lange puzzelzinnen komen in het werk voor in overvloed, en het plagerige plezier dat de schrijver eraan beleefd heeft toen hij ze opstelde en op zorgvuldig geconstrueerde ongrijpbaarheid afstuurde, is voelbaar. Ze hangen een barok bewerkte voile van woorden rond de auteur en maken hem bijna onzichtbaar. Toch is dat niet het belangrijkste versluiserende effect van zijn stijl. Dat bestaat vooral op twee andere punten.

Want een probleem waar veel lezers het hoofd nog niet aan hebben kunnen bieden is de relativering van de theologische ernst die het gevolg is — of zou kunnen zijn — van het perspectief dat de auteur van de werken kiest. Hij

spreekt niet op eigen titel, maar legt woorden in de mond van een personage uit de eerste eeuw, een literair personage bovendien, ook in de tijd dat de auteur hem verkoos: er hing geen feitelijke geschiedenis om hem, hij was ook niet het middelpunt van verering, maar amper meer dan een naam in Handelingen, een mogelijke aanleiding voor een nog te schrijven voetnoot, die zonder de onkenbare auteur uit de vijfde eeuw misschien uitgebleven zou zijn. De auteur kon dus volledig vrij over zijn personage beschikken. Hij geeft het een rol. Maar schept daarmee onmiddellijk en onvermijdelijk afstand.

Romanciers en toneelschrijvers vallen maar zelden met hun personages samen, en je kunt er niet van uitgaan dat wat een personage zegt zonder meer — in inhoud, toon of stijl — uitdrukt wat de schrijver vindt, voelt, wil zeggen. Die vier traktaten en tien brieven die Dionysius schrijft, terwijl de auteur hem influistert, zijn serieus in toon, hebben allerlei vormen van stelligheid, maar worden tegelijk gerelativeerd doordat ze literaire fictie zijn. Iemand die een gebed uitspreekt, bekijken we anders dan iemand die van een auteur een gebed in de mond gelegd krijgt. We moeten Dionysius voortdurend met een blik op zijn auteur gadeslaan en dus met een systematische achterdocht tegenover de letterlijke betekenis van zijn woorden, ook als er in dit geval bij de auteur sympathie voor zijn personage blijkt te bestaan. Een speelse bedenker van een serieus personage kan zonder zijn sympathie te beschadigen daarin toch ironie mengen. Vanzelf. Bijna zonder dat het opgemerkt wordt.

Nog ingewikkelder is dat meest in het oog springende aspect van de speelse eigen stijl van Dionysius, dat hij overneemt van anderen die deze strategie ingehouden hanteren, en dat hij op de spits drijft en tot zijn voornaamste karakteristiek maakt. Het springt in het oog, maar je moet het kunnen herkennen. Dionysius verwerkt in zijn traktaten en brieven talloze verwijzingen naar andere auteurs, zowel theologen als Griekse filosofen, zowel citaten

en toespelingen op concrete teksten als echo's van karakteristieke thema's en opvallende topoi. De inventaris van al die verwijzingen is nog steeds niet voltooid, en hij zal vermoedelijk onaf blijven, omdat Dionysius ongetwijfeld ook teksten indachtig is geweest die simpelweg niet meer bestaan. Wat intussen alle lezers van Dionysius weten, is dat hij vooral veel Proclus aanhaalt en dat zijn eigen theologisch-filosofisch vocabulaire aan dat van Proclus ontleend is, zodat daardoor de structuren van zijn denken onvermijdelijk die van dat van Proclus weerspiegelen. Wat overigens niet wil zeggen dat Dionysius Proclus heimelijk plagieert — de met hem intieme lezers voor wie hij schreef hebben de toespelingen onmiddellijk herkend — of dat hij die terminologie en dat denken slaafs overneemt.

Want Dionysius wordt pas werkelijk ongrijpbaar — en zijn lectuur een puzzel waarvan de oplossing nergens vermeld wordt — doordat hij bij het citeren van Proclus — maar evengoed van theologen als Eusebius, Origenes, Evagrius of Theodoretus — meestal even stil als duidelijk naar een tekst verwijst, maar die tekst dan, opnieuw stil, aanpast, door een woordje te wijzigen, toe te voegen, weg te laten, meestal miniem, zodat je de ingreep makkelijk over het hoofd ziet. Of hij past een bekende tekst in een daaraan vreemde theoretische context in.

Hij verschuilt zich niet achter — bijvoorbeeld — Proclus, hij neemt zijn taal over maar is daarin niet letterlijk, en zwengelt in feite door het citaat te wijzigen of de toespeling naar de hand te zetten een theoretische discussie aan, waarbij hij zijn lezers betreft door die eerst de oorspronkelijke teksten te laten herkennen, ze dan ervan te doordringen dat het hier toch net iets anders staat en ze vervolgens voor zichzelf te laten uitmaken wat de betekenis van die verandering is. De theorie is anders. De tekst van Dionysius is in feite een weefsel, gevlochten uit citaten en toespelingen, op een kunstige manier, die wel een patroon laat zien, maar pas als je eerst de elementen waaruit het bestaat geïdentificeerd hebt. Maar de precieze

theoretische positie van Dionysius wordt evenmin als die van de auteur rechtstreeks uitgesproken.

Dionysius lezen is ontcijferen en decoderen. Elk woord, elke frase bevat toespelingen op de levende theologische en filosofische werkelijkheid van de eerste eeuwen, op teksten, theoretische discussies en ook op historische gebeurtenissen zoals concilies waarbij het ging over het aantal 'naturen' van Christus en over de straf voor degenen die het bij decreet als juist erkende antwoord niet willen geven. In elk woord kiest Dionysius positie, maar op zo'n manier dat hij niet ter verantwoording geroepen kan worden voor zijn onjuiste inzicht in de naturen van Christus of zijn haperende bereidwilligheid om het van hogerhand gewenste antwoord uit te spreken. Die posities kunnen we nooit rechtstreeks uit de tekst halen, maar moeten we afleiden door echo's met de oorsprong te vergelijken en tentatief te vragen waardoor de vervorming tot stand gekomen is en wat zij betekent. En dat is buitengewoon lastig omdat de auteur van Dionysius' werken het criterium om die vermoedens en theses aan te verifiëren niet alleen niet aanbiedt, maar het welbewust achterhoudt. Hij is de onkenbare. Hij wil de onkenbare zijn.

Dat is waar, maar toch net niet helemaal. De auteur was vertrouwd met de lectuur van bijvoorbeeld de orakelen, en meer in het algemeen van hermetische teksten, waarin duistere en indirecte uitdrukkingen zo geconstrueerd werden dat ze door degenen die daartoe in staat zouden zijn, als tekens van een oorsprong herkend konden worden. Zijn oeuvre is een voorbeeld van zulke raadselliteratuur, die de echt willenden onderscheidt van de begerigen naar een makkelijke bevestiging, en bedoeld is als een literair verzet tegen oppervlakkige lectuur en als een geleidelijke invoering in een moeilijk toegankelijke werkelijkheid. Een auteur is misschien onbereikbaar en onkenbaar juist vooral als hij zich uitspreekt, en toenadering is mogelijk door hem als oorsprong van de woorden die zijn tekens zijn op te vatten, al zal zij niet tot expliciete kennis

leiden, maar tot aanvoelen, een vorm van zeker weten die aan logica en filologie in strikte zin voorbij gaat.

Dat aanvoelen, zelf moeizaam verworven — en bedrieglijk, zodat interpretaties van het werk van Dionysius nogal eens onverzoenlijk divergeren — zou het criterium zijn waaraan de vermoedens over de theoretische betekenis van Dionysius' omgang met de teksten van al die anderen getoetst kan worden. Woorden zijn de volgens een zeker plan gezaaide tekenen van de onkenbare auteur, zoals de werkelijkheid misschien een teken is van de onkenbare God.

De onkenbare God

Want dat is het thema van Dionysius' werk, de onkenbare God, daarvoor heeft hij een aanwijzing gegeven die niet goed over het hoofd te zien valt. Met zijn keuze voor een protagonist uit de eerste eeuw heeft de auteur meer dan één bedoeling. In het algemeen lijkt het gebaar waarmee hij serieuze theologische en metafysische woorden in de mond van zijn personage legt — cryptisch als die mogen zijn, ingekaderd in een omgeving die uitnodigt hun definitieve ernst te betwijfelen — de overtuiging te veronderstellen dat waarheid niet tijdgebonden is, niet een kwestie van vooruitgang of een toevallig perspectief dat kortstondig mag overheersen, maar een permanent, misschien tijdloos fundament heeft, zodat wat ooit gezegd is nu nog kan gelden en wat we nu denken ook als vitaal verondersteld kan worden bij mensen die eertijds leefden. Dionysius rechtvaardigt die overtuiging theologisch door een gemeenschap van alle mensen in Christus te veronderstellen, en filosofisch door de eenheid van het intellect aan te nemen. Intellect en Christus zijn voor veel vroege theologen, vooral die voor wie Origenes belangrijk was, nauw met elkaar verweven.